

DESPRE UTILIZAREA LUI *DE* RELATIV ÎN ROMÂNĂ VECHĂ

GABRIELA PANĂ DINDELEGAN
Facultatea de Litere
Universitatea din București
Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Al. Rosetti”

1. Preliminarii

1.1. Despre „de”-ul conector s-a discutat destul de mult, subliniindu-se, pe de o parte, eterogenitatea lui categorială și funcțională, iar, pe de alta, ambiguitatea în multe dintre contexte (Pană Dindelegan 2003). Categorial, se comportă, de la o apariție la alta, ca prepoziție, conjuncție sau relativ invariabil; funcțional, se comportă, de la un context la altul, ca element „lexical” (fie prepoziție lexicală cu diverse sensuri, fie conjuncție cu diverse sensuri circumstanțiale) sau ca element „funcțional” (prepoziție funcțională, cu diverse roluri gramaticale, sau complementizator). S-a subliniat, de asemenea, ambiguitatea conectorului „de”, sensurile și, implicit, funcțiile acestuia fiind dificil de precizat în multe contexte. El poate dezvolta, contextual, și una dintre rarele ambiguități între marcă de coordonare, echivalent al coordonatorului „și”, și marcă de subordonare. Una dintre valorile posibile pentru conectorul „de” este și cea de pronominal relativ, rezultată din posibilitatea de substituție, în unele contexte, cu „ce” sau „care” și, implicit, din echivalarea lui „de” cu aceste relative.

1.2. Pentru româna actuală, despre „de”-ul relativ s-au formulat aprecieri diferite de uz, variind între „popular” (Guțu Romalo 1969) și „regional, muntenesc” (Drăganu 1922-23: 268-69 și GLR II: 276). Analizând subordonarea în dacoromâna populară, Magdalena Vulpe (1980 [2006]:153) observă că atributivele cu „de” sunt puțin numeroase în TD (siglă pentru *Texte dialectale*), unde numai 5% dintre atributive se introduc prin „de”. M. Vulpe înregistrează, fără a face distincții tipologice, măcar trei tipuri de propoziții atributive: tipul „era **unu de**-i zicea Iuliș”, tipul cu regent demonstrativ scurt *ăl(a)* („**ăl de** a venit”) și tipul „când o fo **timpu de**-o fătat caprele” (observația noastră este că, în ultimul exemplu, „de” nu mai este echivalent al lui „ce”/”care”, ci al complementizatorului „să”). M. Vulpe (lucr.cit.: 154) stabilește și o hartă de repartiție a relativelor cu „de”, indicând, ca arie de extindere, Crișana, Banatul, Oltenia, Muntenia, sudul Transilvaniei, Valea Bistriței și Bistrița Năsăud (mai puțin Moldova), ceea ce i-a impus autoarei concluzia că „de”-ul relativ este un fapt de „sintaxă populară”¹.

¹ Pentru conceptul de limbaj popular, diferit de cel regional, și pentru caracteristicile generale ale limbajului popular, vezi Coteanu 1973.

În cercetările destinate relativelor românești, Mihaela Gheorghe (2004: 127, 136; GALR II: 215) observă frecvența extrem de mică a construcției cu „de”: o singură apariție în corpusul excerptat, tocmai ca urmare a faptului că este o construcție de factură populară, iar corpusul său acoperea registrele academic, jurnalistic, beletristic și colocvial (Gheorghe 2004: 17).

1.3. Despre „de”-ul relativ, în româna veche, informațiile sunt puține și contradictorii. Majoritatea lucrărilor românești destinate analizei românei vechi înregistrează prezența unui „de” relativ atât în textele originale, cât și în cele traduse, cu indicații de frecvență variind între „destul de răspândite, mai ales în texte muntenesti” (Gheție 1997: 163, 363; Frâncu 2009: 380), sau „mai rar” (Todi 2001: 154). Puține și nesigure sunt și indicațiile de etimologie. În Vrabie 2000, se consideră că acest „de” relativ ar veni pe filieră bulgărească, ceea ce pare a fi contrazis de circulația, în limba veche, în toate zonele dacoromânești (vezi, mai detaliat, Sava 2012).

1.4. Obiectivul acestui articol este examinarea detaliată, pentru limba veche (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea), a aparițiilor lui „de” relativ, dar și a construcțiilor apropiate de acesta, în care „de” funcționează tot într-un grup nominal (GN), dar nu ca un relativ, ci ca un complementizator. Se vor urmări tipare de construcție, zone de circulație, frecvență de apariție, cu intenția, pe de o parte, de a detalia descrierea, iar, pe de alta, de a oferi etimologiștilor date suplimentare pentru stabilirea etimologiei acestui „de”. Observațiile se întemeiază pe excerptarea unui corpus de limbă veche cuprinzând atât texte traduse, cât și texte originale și cuprinzând texte provenind din zone diverse ale dacoromânei.

2. Tipologie a construcțiilor

Ceea ce au în comun construcțiile aici în discuție este prezența conectorului „de” la o propoziție încorporată în structura unui GN. Interpretarea ca propoziții relative, iar a conectorului ca pronume relativ invariabil se bazează pe posibilitatea substituției cu „ce” sau „care”. Sunt numeroase atestări în care „de” alternează cu „ce” sau „care”, ceea ce explică echivalarea lor funcțională:

- (1) „acolo-s răure de foc **de** se varsă mult și neacă toate locurile și câmpii; (...) acolo sânt vihoră și vânturi **carele** clătesc mare [sic!] cea de foc, acolo-s fulgere și tunete înfricoșate slobozite de draci **de** spar pre păcătoși” (Ev.1642: 206/14-19)

În afară de construcțiile în care „de” este substituibil cu „ce” sau „care”, propoziția funcționând ca modificator nominal (tipul (A): exemplele (1) și (2a-c)), apare și un tip (B) de propoziții, în care „de” nu este echivalentul lui „ce”, „care”, ci funcționează drept complementizator, introducând un argument propozițional al unui substantiv abstract sau postverbal (3a-b):

- (2) a. „că sântu **unii de** stau acicea” (CC².1581: 65/6)
 b. „de sânt **alții de** vor să se cuminece” (CL.1570: 146/40^v)
 c. „că era **unii de**-l sfātuia să margă la căzaci” (CLM.1700-50: 181/26)

- (3) a. „Întru praznică amu avea ei **năravu de să** se adune toți ceia ce lăcuia pren cetăți și pren sate” (CC².1581: 145/5)
 b. „Care acest dar n-au fost nici de un folos țărâi, că au rămas **obicei de** dă țara baraiamlăc de atunce încoace în toți anii.” (NL.1750-66: 17)

Sub alt aspect, propozițiile introduse prin „de” se diversifică în funcție de forma modală a verbului subordonat: „de” + indicativ (exemplele (1), (2a-c) și (3b)) vs. „de” + conjunctiv (exemplele (3a), (4), (5a-c)):

- (4) „în ceastă lume să nu aibi **nemică de să-ți** fie mai drag și mai scump decât Dumnezeu, **de să** nu iubești mai vârtos de Dumnezeu” (CC¹.1567-8: 115/132^v)

În funcție de relația cu antecedentul, într-un tip special de construcții (C), se dezvoltă o relație apozitivă, rolul subordonatei fiind de reluare și explicitare a antecedentului generic *acest lucru* sau a pronominalelor feminine cu valoare neutră *aceasta, una* (5a-c):

- (5) a. „**aceasta una** iaste rămasă, **de să** mă botez” (CC².1581: 509/21)
 b. „iară eu nu mai cruțai, den aveare (...), a da la **acestă lucru** (...) **de să** tipărească această carte” (CC².1581: Predoslovie, 6/14)
 c. „că nu iaste **aceasta** până în sfârșit, **de să** se adaugă spre rău” (CC².1581: 26/26)

3. Ce date de descriere aduc textele vechi?

3.1. Construcțiile cu „de” relativ sunt numeroase; ele apar în toate tipurile de texte, netraduse sau parțial traduse, integral traduse² (6 și 7), și în întreaga perioadă veche, atât în prima etapă, începutul secolului al XVI-lea până în 1640 (vezi DÎ, textele coresiene, MC.1620, MI.1630), cât și în texte din perioada următoare, între 1640 și 1780 (vezi Ev.1642, textele „populare”, VRC.1645, ȘT.1644, CDicț.1691-7, CLM.1700-50, AD.1722-5, Clst.1700-50, Ist.1709-16, NL.1750-66 etc.):

- (6) a. **Onul de** iai sicos carte la județ se nu piletescu cheltuiiale nosturu. (DÎ.C: 1594)
 b. „ei îmblă **iscoadă în țara leșască, de** spun la noi tot ce fac ei” (DÎ³.XXXII: 1600)
 c. „Și avea preotul **un frate, de** slujia la un **boiarin mare, de-l** chema Theofiluț” (MC.1620: 183/111^v)
 d. Că era **un om de** avea o rană rea (MC.1620: 126/38^f)
 e. „cum sânt **o samă de oameni de** nu le place miresma acelora flori scumpe” (ȘT.1644: 252/314)
 f. „sânt **unele de** cu ridicare nu-i prea lesne a le înțeleage” (VRC: 226/29^v)
 g. „De acest lucru au întrebat **un călugăr, de** l-au chemat Dionisie” (ȘT.1644: 180/17)
 h. „nume al unei **fămei de** o au chiebat Vineri” (CDicț.1691-7: 10)
 i. „**os de** stă piatra cea scumpă” (CDicț.1691-7: 354)

² Pentru multe texte, este dificil de stabilit categoric în ce măsură se pot eticheta ca originale sau ca traduceri parțiale sau totale; vezi CDicț.1691-7, de exemplu, pentru care a existat un model maghiar (*Dicționarul* lui Albert Szenci Molnar; apud Gherman 2011: IX), dar în care contribuția originală a lui Corbea este covârșitoare.

³ Pentru alte exemple din DÎ, vezi Guruianu 2007: 28-29.

- j. „că era **unii de**-l sfătuia să margă la căzaci” (CLM.1700-50: 181/208^v)
 k. „niște **neamuri de** le zicea gavrști și ghestoboți” (Clst.1700-50: 150/8^f)
 l. „iaste și **mitropolit** acolo grecesc (...) **de**-i zic încă Gotias” (Clst.1700-50: 167/34^f)
 m. „**unul** dintru dânșii ... **de**-l chiema Cozma de Mediți” (Clst.1700-50: 187/62^f) (vezi și Todi 2001: 154)
 n. „Că **acea de** fac așa, adecăte de cealea ce nu știu și cealea ce nu cunosc zic că cunosc” (Clst.1700-50: 184/58^f)
 o. „ca cum ar ieși **un fum** din lăuntru **de** negrește mărginile găurilor” (Ist.1709-16: 63/130r)
 p. „Sânt **mulți** în lume **de** să numesc că sânt păstori” (AD.1722-5: 203/8)
 r. „iar dedesuptul besericei și a visterii era **un beci, de**-nchidè tălhari” (NL.1750-66: 171)
 s. „și au găsit acolo **un doftor, de**-i tot sloboziè sângeli din obraz” (NL.1750-66: 27)
- (7) a. „în ceastă lume să nu aibi **nemică de să**-ți fie mai drag și mai scump decât Dumnezeu, **de să** nu iubești mai vârtos de Dumnezeu” (CC¹.1567-8: 115/132^v)
 b. „C-au fost mulți **sfinți de**-au avut avuție multă” (CC¹.1567-8: 91/94^v)
 c. „Adevăr grăiesc voao că sânt **unii de** stau cicea (CC¹.1567-8 : 148/190^f)
 d. „și **sora ei** era **de** o chema Maria” (CC¹.1567-8: 177/234^f)
 e. „Carele den voi are **un robu de** ară sau paște și mearge elu în satu” (CT.1561: 126/158^v)
 f. „Era **Caiafa de** dedeade sfatu iudeilor” (CC¹.1567-8: 162/227^f)
 g. „de sânt **alții de** vor să se cuminece” (CL.1570: 146/40^v)
 h. „blăstămatul **Arie, de** au grăitu în pizma credințe strămbe” (Prav.1581: 161/192^f) (vezi și Rizescu 1971: 78)
 i. „am a trimeate pre voi **heri** cu două capete și **șerpi** cu doao arepi, **de** vor mânca inimile muierilor voastre” (MI.1630: 155/175^f)
 j. „Această carte iaste ca **un bucin** glăsătoriu de Dumnezeu **de** spune veaste de oștire cătră țătoriu de lume” (Ev.1642: 157)
 k. „Că sânt **unii, de** aorea pun în frunte, aorea în umăr, aorea pre pântece pun [sic!] mâna lor” (Ev.1642: 259)
 l. „și împrejurul porților era **mulțime de oameni** mari întrarmați și înfricoșați **de** păziia” (VS.post1700: 139/103^v)
 m. „descoperi **fața de** strălucce ca soar[i]le” (AOD.1675-6: 197/13^f); vezi și Stanciu-Istrate 2001: 72.

Singurele structuri limitate în timp sânt cele construite cu „de + conjunctiv”, care, în corpusul analizat, apar numai în secolul al XVI-lea; apar, mai ales, în texte traduse coresiene, dar și în textul original al Predosloviei (supra (5b)).

Sunt două tipuri de tipare cu „de să”. În unele, „de” funcționează ca un complementizator, apărând ca urmare a înlocuirii infinitivului prin conjunctiv (*de a > de să: năravū de a > năravū de să*); vezi (8a-b)):

- (8) a. „Că ce **credință** au fostū întru oamenii Izraililorū **de să** ia pietri spre Domnulū (...)?” (CC².1581: 229/34)
 b. „Întru praznicū amu avea ei **năravū de să** se adune toți ceia ce lăcuia pre cetăți și pre sate” (CC².1581: 145/5)

În altele, grupul „de să” (vs. „de”) apare, ca alegere, între două valori modale: indicativul (*realis*) și conjunctivul (*irealis*); vezi (9a) vs (9b):

- (9) a. „Sânt **unii de** vă spământează pre voi” [+indicativ] (VRC.1645: 188/III^v)
 b. „și nu va fi **nimea de să** spare voi” [+conjunctiv] (CC².1581: 459/28)

Ambele construcții cu „de să” ies repede din uz, astfel că în secolul al XVII-lea⁴ ele nu mai circulă. În schimb, pentru tipul (9b), este interesantă posibilitatea „ștergerii” lui „de”, ceea ce dă naștere la rarele și specialele construcții cu relativ neexprimat⁵. Alături de (10a-b), în care sunt coocurente un relativ („cine” sau „de”) și marca flexionară „să”, apar și construcții fără relativ (11a-e), în care funcția conectoare este preluată de marca „să” a conjunctivului. Tiparul cu relativul „șters” se continuă și în româna actuală (GALR II: 208).

- (10) a. „Vădzui vis, ce nu-i **nime cine să**-l desleage” (PO.1582: 109/8)
 b. „în ceastă lume să nu aibi **nemică de să**-ți fie mai drag și mai scump decât Dumnezeu, **de să** nu iubești mai vârtos de Dumnezeu” (CC¹.1567-8: 115/132^v)
- (11) a. „Și acelaia bolnavă nu era **nimea să**-i ajute” (CC².1581: 243/1)
 b. „E să e și vreun tată, de-șu veade un fecioră vreo nevoe iute tâmplând-i-se și n-are **nimea să**-i poată ajuta și ceva odihnă a-i da” (CC².1581: 273/33)
 c. „Nu se-au aflat **nimea să** le facă și să împlă de toate cum trebuiaște” (CC¹.1567-8: 97/105^f)
 d. „și nu se afla **nime să**-l poată încălca” (MC.1620: 183/111^v)
 e. „Știi pre **cineva să** fie c<a> aceasta într-o oamenii noștri?” (AOD.1675-6: 96/11^v).

3.2. Construcția cu „de” conector relativ apare în zone geografice diferite, acoperind, în mare, întregul teritoriu dacoromânesc; o găsim atât în zona ardelenescă și nord-ardelenescă (MI.1630, CDiț.1691-7) sau în zona tipăriturilor coresiene (vezi supra, CT.1561, CC¹.1567-8, CL.1570, CC².1581), cât și în zona muntenească și oltenească (Ev.1642, Clst.1700-50, Ist.1709-16) sau în cea moldovenească (Prav.1581, FD.1592-604, VRC.1645, ȘT.1644, CLM.1700-50, NL.1750-66).

3.3. În construcțiile înregistrate, subordonatele au drept regent un pronominal indefinit (*unii, unele, cineva, oarecine, mulți, alții*), un pronominal negativ (*nimea, nimică/nemică*), un substantiv cu articol, fie articol definit (*omul de, sora de, ereticii de, obiceaiul de, fața de, gurile lor de*, inclusiv un nume propriu, autodeterminat: *Caiafa de*,

⁴ De observat că, începând cu secolul al XVII-lea, „de să” dispăre indiferent de statutul lui de conector relativ (tipul (9b), (10b)), de complementizator în GN (tipul (8a-b)) sau de complementizator în GV (vezi exemple ca: „**De să** se supuie și să se pleace tot vrăjmașul și nepriitorul supt picioarele noastre, Domnului să ne rugăm”, CL.1570: 132/12^r, unde subordonata antepusă, introdusă prin „de să”, are ca regent verbul „să ne rugăm”). În raport cu româna veche, în româna modernă, relativul „de” se specializează pentru indicativ; în același timp, complementizatorul „de” ajunge să se grupeze, sub aspectul construcției modale, cu „că” („de”-indicativ și „că”-indicativ), separându-se de ceilalți doi complementizatori „să” și „ca...să” („să”-conjunctiv și „ca...să”-conjunctiv).

Construcții ulterioare cu „de să” (vezi un exemplu din Rebreanu, înregistrat în GLR II: 277: „Am să fac o **anchetă de să** mă pomenească satele”) sunt false excepții; sunt de același tip cu (10b) și apar în construcții cu relativul „șters”, în care „de” este prepozițional pe lângă un relativ neexprimat („o anchetă **de care** să pomenească”, „să nu aibi nimică **de care** să-ți fie mai drag”).

⁵ Româna face parte dintre limbile în care, exceptând aceste construcții bine circumscrise, exprimarea relativului este obligatorie.

Arie de), fie unul nedefinit (*un rob de, un fum de, un doftor de*), dar și un substantiv nearticulat, adesea, cu formă de plural (*șerpi de, râure de, îngerii de, limbi de, neamuri de*), rar, și de singular (*văpaie de, mitropolit de, sămnu de*). O construcție apropiată de cea regional muntenească actuală (tipul cu regent pronominal demonstrativ⁶) apare în zona moldovenească, la Neculce, unde are ca regent demonstrativul „cè” (12). După cum se observă, „de”-ul trimite atât la nominale cu referenți umani, cât și la nominale non-animate.

(12) „gândindu-să, ticălosul, că i să va uita vina, **cè de**-au fost cu moscalii” (NL.1750-66: 266).

Un tipar frecvent în limba veche este cel din (13), unde existențialul „a fi” separă antecedentul nominal de propoziția relativă introdusă prin „de”:

(13) „Patru lucrure **sânt de** n-au sațiu niciodată” (FD.1592-604: 179/618^f)

3.4. Unele construcții interpretate ca având un „de” relativ sunt, contextual, ambigue. În construcții precum (14a-f), apar și valori suplimentare, circumstanțiale sau copulative, fiind dificilă încadrarea fără echivoc a construcției într-un singur tipar:

- (14) a. „Și au ales **4 evangheliști** (...) **de**-au [„care” sau „și”] scris Evanghelia” (CCat.1560: 101/1^f)
 b. „mulți cheamă anume **sora moșu-mieu și fratele, de** [„căroră” sau „și”] le dzic moșul și moașea” (Prav.1581: 179/264^v)
 c. „și **oameni<i> bătrâni** ce sunt mai pricepuți aicea, **de** [„care” sau „și”] știu de toate rândurile” (DÎ.XXXI: 1600)
 d. „**Tânărul de** [„care” sau „dacă”] curveaște păcatu-ș face” (FD.1592-604: 179/618^v)
 e. „unde iaste **locul larg, rășhirat, de** [„în care” sau „încât”] pot mulți încăpea” (CDicț.1691-7: 38)
 f. „Și au plinit atunci tustreli **birurile, de** [„pe care” sau „pentru a”] le-au trimis la Poartă” (NL.1750-66: 17).

Exceptând construcțiile cu „de” complementizator (supra, exemplele (3a-b)), în cazul lui „de” relativ, majoritatea cercetărilor au subliniat existența unei relații de echivalență cu o construcție copulativă (Guruianu 2007: 29; Sava 2012) sau, eventual, cu una consecutivă (Pană Dindelegan 2003: 205) sau finală.

3.5. Trebuie precizat că, în niciunul din textele analizate, nu apar numai construcții cu relativul „de”; acesta este selectat paralel cu relativele „ce” sau „care” (supra (1)). În (15a-c), selecția celor trei relative apare în același text, în situații foarte apropiate ca structură și ca semnificație:

- (15) a. „nume de demult al **țânutului care** acum îl chiiamă Țezarea” (CDicț.1691-7: 313)
 b. „o **iarbă ce** să chiiamă pir” (CDicț.1691-7: 36)
 c. „nume al unii feate al unui **om de** l-au chiiemat Anțeus” (CDicț.1691-7: 40)

De notat că, deși prezente în toate tipurile de texte și în întreaga perioadă investigată, construcțiile cu „de” relativ sunt mai puțin frecvente decât cele cu invariabilul relativ

⁶ Vezi, pentru româna modernă, construcția similară cu demonstrativul regional muntenesc „a”: „pe una din fetele lui Zamfirache Ulieru din Colentina, **a de** s-a logodit cu Ilie Bogasierul”, Caragiale (*apud* Pană Dindelegan 2003: 205).

„ce”, de care se apropie cel mai mult ca formă și ca particularități flexionare; în Prav.1581, de exemplu, „ce” relativ apare de 118 ori, în timp ce „de” relativ are numai două ocurențe; în CDicț.1691-7, găsim numai 4 apariții ale lui „de” relativ, în raport cu 14 apariții ale lui „ce” relativ, la care trebuie adăugate și încă 9 apariții ale grupurilor relative „cel(a) ce, cei ce, celor ce”.

4. Concluzii

- a. Ca tipologie, se disting un „de” relativ și un „de” complementizator, ambele având ca element comun rolul de a încorpora, într-un GN, o subordonată.
- b. „De” relativ apare în toate tipurile de texte, originale și traduse.
- c. „De” relativ apare în întreaga perioadă veche, secolele al XVI-lea – al XVIII-lea.
- d. „De” relativ apare în zone geografice diferite, atât în aria nord-ardelenească și în zona tipăriturilor coresiene, cât și aria muntenească și oltenească, inclusiv în cea moldovenească, zonă neînregistrată pentru dacoromâna populară modernă; în româna veche, construcția nu poate fi etichetată ca fiind de tip regional.
- e. Utilizările lui „de” relativ și ale lui „de” complementizator din limba veche îl așază pe „de” într-o rețea de construcții cu structuri și valori dintre cele mai diverse, conferindu-i, la nivelul sistemului, un grad înalt de ambiguitate.
- f. „De”-ul conector pentru încastrarea propozițiilor în structura lui GN este, în limba veche, mai frecvent decât indică lucrările anterioare, în special în ipostaza lui de relativ, însă, în raport cu celelalte relative specializate („care” și „ce”), frecvența lui este mult mai redusă.
- g. „De”-ul conector specializat pentru GN se construiește cu indicativul și cu subjonctivul („de” vs „de să”); construcția cu subjonctivul (deci tiparul „de să”) nu mai apare începând cu secolul al XVII-lea.
- h. Încă din româna veche sunt înregistrate construcții cu relativul „șters” („nimea care să” > „nimea să”; „de care să” > „de să”), în care funcția relativului este preluată de marca „să” a conjunctivului.

SURSE

- AD.1722-5 = Antim Ivireanul, *Predici*, ediție critică, studiu introductiv și glosar de G. Ștrempel, Editura Academiei, 1962.
- AOD.1675-6 = *Alexie, omul lui Dumnezeu*, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, V, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție și glosar de Maria Stanciu-Istrate, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2001.
- CC¹.1567-8 = *Coresi, Tâlcul evangheliilor*, ediție critică de Vladimie Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998.
- CC².1581 = *Coresi, Cartea cu învățătură*, publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, București, Atelierele Grafice Socec, 1914.
- CCat.1560 = *Coresi, Catehism (Brașov)*. Ed.: Al. Roman-Moraru, 1982, în I. Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. Catehismul lui Coresi; II. Pravila lui Coresi; III. Fragmentul Todorescu; IV. Glosele Bogdan; V. Prefețe și Epiloguri, București, Editura Academiei Române, 1982, p. 21–97.

- CDicț.1691-7 = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ediție de Alin-Mihai Gherman, Studiu introductiv, note și text, Cluj-Napoca, CLUSIUM, 2001.
- Clst.1700-50 = *Istoria Țării Rumânești atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*, ediție critică, studiu filologic, lingvistic, glosar și indice de nume proprii de Otilia Dragomir, București, Editura Academiei Române, 2006.
- CL.1570 = Coresi. *Liturghierul lui Coresi* [1570], Text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș, București, Editura Academiei, 1969.
- CLM.1700-50 = Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- CPrav.1560-2 = Coresi, *Pravila* (Brașov). Ed. Gh. Chivu, în I. Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 218–30
- CT.1561 = Coresi, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi*, Brașov 1560-1561, comparat cu *Evengheliarul lui Radu de la Mănăcești*, 1574, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei, 1963.
- DÎ = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș și Alexandra Roman-Moraru, Introducere de Alexandru Mareș, București, Editura Academiei, 1979.
- Ev.1642 = *Evangelie învățătoare*, ediție, studiu introductiv, note și glosar de Alin-Mihai Gherman, București, Editura Academiei Române, 2011.
- FD.1592-604 = *Floarea darurilor*. Ed.: Alexandra Roman Moraru, București, Minerva, 1996 (Cele mai vechi cărți populare, I), p. 119–82.
- Ist.1709-16 = *Istoria Țării Românești de la 1688 până la martie 1717*, ediție întocmită de Constantin Grecescu, Editura Științifică, București, 1959.
- MC.1620 = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989.
- MI.1630 = Mirela Teodorescu și Ion Gheție, *Manuscrisul de la Ieud*, text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă și indice, București, Editura Academiei, 1977.
- NL.1750-66 = Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, text stabilit, glosar, indice și studiu introductiv de Iorgu Iordan, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1959.
- PO.1582 = *Palia de la Orăștie*, text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005.
- Prav.1581 = *Pravila ritorului Lucaci*, text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, Editura Academiei, 1971.
- ȘT.1644 = *Șapte taine ale besearecii, Iași, 1644*, ediție critică, nota asupra ediției și studiu filologico-lingvistic de Iulia Mazilu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.
- VRC.1645 = Varlaam, *Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*, ediție critică, studiu filologic și studiu introductiv de Mirela Teodorescu, București, Editura Minerva, 1984.
- VS.post1700 = *Vedenia Sofianei*, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, VI, Studiu introductiv, ediție și glosar de Andrei Timotin și Emanuela Timotin, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2002.

BIBLIOGRAFIE

- Coteanu, Ion, 1973, *Stilistica funcțională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, București, Editura Academiei.
- Dragomir, Otilia, 2006, „Studiu lingvistic” la *Istoria Țării Românești atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*, Editura Academiei Române.
- Drăganu, Nicolae, 1923, „Conjunțiile *de* și *dacă* (Un capitol de sintaxă românească)”, în *Dacoromania*, III, 251-284.
- Frâncu, Constantin, 2009, *Gramatica limbii române vechi (1521–1780)*, Iași, Casa Editorială „Demiurg”.
- GALR, Academia Română, V. Guțu Romalo (ed.), *Gramatica limbii române, I Cuvântul, II Enunțul*, 2008 [2005], București, Editura Academiei Române.
- Gheorghe, Mihaela, 2004, *Propoziția relativă*, Pitești, Paralela 45.
- Gherman, Alin-Mihai, 2001, „Cuvânt înainte” la Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ediție de Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, CLUSIUM.
- Gheție, Ion (coord.), 1997, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, București, Editura Academiei Române.
- GLR, Academia Română, *Gramatica limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, I-II, București, Editura Academiei, 1966.
- Guruianu, Viorel, 2007, *Sintaxa textelor românești originale din secolul al XVI-lea. Sintaxa frazei*, București, Editura Universității București.
- Guțu Romalo, Valeria, 1969, „Câteva probleme ale studierii sintaxei”, în *Studii de istorie a limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, vol. I, București, Editura pentru Literatură, p. 48-68.
- Pană Dindelegan, Gabriela, 2003, „Ambiguitatea conjuncției „DE”. Poziția în nsamblul conectorilor”, în *Elemente de gramatică. Dificultăți, controversate, noi interpretări*, București, Editura Humanitas Educațional, p. 200-210.
- Sava, Cristinel, 2012, *Complementizatorii în limba română veche*, teză de doctorat (nepublicată).
- Stanciu-Istrate, Maria, 2001, „Studiu filologic, studiu lingvistic” la *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, V, *Alexie, omul lui Dumnezeu*, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă.
- Teodorescu, Mirela, Ion Gheție, „Studiu de limbă”, la *Manuscrisul de la Ieud*, București, Editura Academiei, 1977.
- Todi, Aida, 2001, *Elemente de sintaxă românească veche*, Pitești, Editura Paralela 45.
- Vrabie, Emil, 2000, „Încercare asupra etimologiei pronumelui relativ *de* «care»”, în *Studii și cercetări lingvistice*, 60, nr. 1, 257-260.
- Vulpe, Magdalena, 2006 [1980], *Subordonarea în frază în dacoromâna vorbită*, Cluj-Napoca, Editura Clusium.